

جریان‌شناسی تقریب مذاهب اسلامی

(بخش دوم)

حسن بشارتی راد^۱

چکیده

این مقاله در ادامه‌ی بخش نخست آن می‌باشد که با همین عنوان در شماره اول فصلنامه‌ی «پژوهش‌های منطقه‌ای» در پائیز ۱۳۹۲ منتشر شده و در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است. در بخش نخست، مباحث مقدماتی که نقش تعیین‌کننده‌ای در تبیین موضوع و تحلیل مسائل پیرامونی آن دارد، مورد اشاره قرار گرفت. در همین راستا برخی از ابعاد مفهوم شناسی تقریب، خاستگاه معرفتی آن، موانع درونی و بیرونی تقریب، ارزش و جایگاه آن، اهمیت کارکردی آن و... مورد بحث و بررسی قرار گرفت تا تحلیل و تبیین روشنی از محل نزاع ارائه گردد. سپس تلاش شد از طریق بازشناسی دلائل متعدد جریان‌های ضد تقریبی، گزارش تحلیلی روشنی از رویکردهای گوناگون طیف مخالفان تقریب، ارائه شود و انگیزه آنان مورد واکاوی قرار گیرد.

موافقان تقریب، با رویکردهای مختلف به این مقوله نگریسته و با نگرش‌های متنوع به تحلیل آن پرداخته‌اند، مجموعه‌ی مباحث مرتبط با موضوع تقریب مذاهب اسلامی و مسائل پیرامونی آن را می‌توان با رویکردهای مختلف از قبیل: «رویکرد تأکید بر مشترکات»، «رویکرد همزیستی مسالمت‌آمیز»، «رویکرد سیاسی - اجتماعی»، «رویکرد علمی - فقهی»، «رویکرد امت محور» و... مورد مطالعه قرار داد و بازشناسی کرد. در مقاله حاضر، پس از یادآوری چند بحث زیربنایی تقریب مذاهب اسلامی، مقوله‌ی تقریب با رویکرد تأکید بر مشترکات، مورد بازشناسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: جریان‌شناسی؛ تقریب؛ مذاهب اسلامی؛ وحدت اسلامی؛ امت

اسلامی؛ اخوت اسلامی؛

۱. پژوهشگر پژوهشکده مطالعات منطقه‌ای پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص)، h.besharativr@gmail.com

تاریخ تصویب: ۹۳/۲/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۳/۱/۱۹

مقدمه

مقوله‌ی «تقریب مذاهب اسلامی» بحثی است که تحولات اخیر جهان اسلام، اهمیت و ضرورت پرداختن به آن را بیش از پیش نمایان ساخته است. شاید بسیاری بر اساس انگاره‌های ذهنی شایع و ناخودآگاه، تقریب را صرفاً ابزاری برای دستیابی به اهداف سیاسی و استراتژیک تلقی کنند اما باید توجه داشت که اندیشه‌ی انسجام و وحدت اسلامی، ریشه در آموزه‌های کتاب و سنت دارد و در طول چهارده قرن حیات اجتماعی مسلمانان، با وجود فراز و نشیب‌های فراوان، همواره مورد تأکید نخبگان فکری جهان اسلام قرار گرفته است، حرکت اصلاحی تقریب و همسویی هر چه بیشتر مسلمانان در برابر دشمنان اسلام، آرزوی دیرینه شخصیت‌های منصف و اندیشمندان دلسوز جهان اسلام بوده و نیز یکی از بزرگ‌ترین هدف‌های نظام جمهوری اسلامی ایران بوده است.

تقریب مذاهب اسلامی و در سایه آن تحقق اتحاد امت اسلامی و ایجاد سازگاری و تفاهم در میان مسلمانان، اصل دینی و ضروری به حساب می‌آید و اندیشمندان بزرگی از مذاهب مختلف اسلامی در راه تحقق این هدف مقدس قدم برداشته‌اند. امروزه نیز باید تمام فرق اسلامی ضمن پاسداشت تلاش‌های صورت گرفته در طول سال‌های حیات اسلام، از هر عامل تفرقه و تشنجی در جهان فعلی که همگان برای کشتار و نابودی مسلمانان قد علم کرده‌اند پرهیز نمایند و آب بر آسیاب دشمن نریزند.

غور در تاریخ تعاملات علمی و فکری بین علمای شیعه و اهل سنت گویای این مطلب است که همیشه آن دسته از اندیشمندان خود را در معرض مواجهه‌ی علمی با علمای دیگر مذاهب قرار می‌داده‌اند که به لحاظ شایستگی علمی در مرتبه‌ی قابل قبولی بوده‌اند و از لحاظ فکری نیز با نگرشی ژرف نسبت به مصالح جهان اسلام، از جایگاه بلند فکری برخوردار بوده‌اند و صحنه‌های جذابی از گفتگو و مناظره و تلاش‌های طاقت‌فرسایی را از خود به نمایش گذارده‌اند. بنابراین، امروز با افتخار، صفحات گذشته تاریخ را ورق می‌زنیم و به روان پاک طلایه داران تقریب درورد می‌فرستیم.

اندیشمندان و متفکران اسلامی در دهه‌های اخیر با تأکیدی بیشتر و شتابی مضاعف به این موضوع پرداخته‌اند تا جایی که امروزه علی‌رغم شدت اختلافات و درگیری‌ها در

برخی از نقاط دنیای اسلام، موضوع همگرایی و وحدت اسلامی و تقریب مذاهب اسلامی به یکی از دغدغه‌های اصلی و موضوعات محوری شخصیت‌ها و مجامع فکری جهان اسلام تبدیل گشته و از زوایای مختلف، مورد بحث و بررسی واقع شده است و در نتیجه، گرایش‌های فکری موافق و مخالف زیادی با رویکردهای متعدد و متنوعی شکل گرفته است.

باید اذعان داشت علی‌رغم این که تفکر «تقریب اسلامی» در منظومه‌ی فکری و اندیشه بسیاری از علما و اندیشمندان مسلمان به چشم می‌خورد و هر یک به نوعی آن را بیان و تشریح کرده، راه‌حل‌ها و موانع موجود در مسیر تقریب را تبیین نموده‌اند، مقوله‌ی جریان‌شناسی نگرش‌ها و رویکردها نسبت به مسئله «تقریب مذاهب اسلامی» تاکنون چنان که شاید و باید به آن پرداخته نشده است و لذا جهات مبهم آن زیاد و زمینه‌های دشواری آن بسیار است.

امروزه مجموعه‌ی مباحث و مسائل پیرامونی «تقریب مذاهب اسلامی» به حدی از رشد و کمال رسیده که سزاوار است از بیرون‌نگریسته شود تا با بررسی و تحلیل مجموعه‌ی نگرش‌ها و رویکردها، به یک نگاه جامع و نظام‌مند در ساختار شبکه‌ای دست یافت. نگاه درخت‌واره‌ای به رویکردها و تحلیل آنها در دامنه‌ی منظومه‌ای جامع، ما را به چگونگی ارتباط و تعامل آنها و نحوه‌ی تأثیرگذاری و اثرپذیری آنها نسبت به همدیگر، رهنمون می‌سازد.

اشاره

پیش از پرداختن به جریان‌شناسی جریان‌های فکری موافق با تقریب و گزارش رویکردها و گرایش‌های موجود، یادآوری چند نکته ضروری است:

۱. تقریب در راستای وحدت اسلامی؛ رسالتی دینی و وظیفه‌ی همگانی

وحدت اسلامی یکی از ویژگی‌های امت اسلامی در قرآن مجید و از اصول بسیار مهم آن است.

﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا...﴾؛ همه با هم ریسمان الهی را

محکم بگیرید و پراکنده نشوید.

این آیه با کمال صراحت به موضوع «با هم» بودن و دستورهای الهی را به صورت «با هم» اجرا کردن و پراکنده اجرا نکردن توجه کرده است. اندک توجهی به مفهوم آیه می‌رساند که عنایت این کتاب آسمانی به این است که مسلمانان متفرق و پراکنده نباشند. در دنباله‌ی این آیه (با یک آیه فاصله) می‌فرماید:

﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ

عَذَابٌ عَظِيمٌ؛ یعنی شما مانند دیگران (پیروان سایر ادیان) مباشید که پس از آن که آیات روشن الهی برایشان آمد، فرقه فرقه شدند و اختلاف پیدا کردند، برای چنین کسانی عذاب عظیم است.

مفهوم این آیه نیز واضح است. این آیه مخصوصاً به تفرقات مذهبی؛ یعنی فرقه فرقه شدن‌ها و مذاهب به وجود آمدن‌ها اشاره می‌کند؛ زیرا این نوع اختلافات از هر نوع دیگر خطرناک‌تر است.

نکته ی مورد تأکید این است که آیه ی ۱۰۴ که در میان این دو آیه قرار گرفته است، می‌فرماید:

﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛

یعنی باید جماعتی از شما (یا باید شما جماعتی باشید که) دعوت به خیر و صلاح و نیکی بکنند، امر به معروف و نهی از منکر نمایند، همانا آن‌ها هستند که رستگاراند.

این آیه، آیه ی دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر است. این برای آن است که قرآن کریم می‌خواهد بفهماند که همواره باید از طریق دعوت به خیر و صلاح و امر به معروف و نهی از منکر، این وحدت محفوظ بماند؛ اگر این استوانه اسلامی؛

۱. آل عمران ۱۰۳.

۲. آل عمران ۱۰۵.

یعنی اصل دعوت و ارشاد و امر به معروف و نهی از منکر سست بشود و مورد غفلت واقع گردد، وحدت اسلامی و اتحاد مسلمانان نیز از میان می‌رود.

بر اساس این آیه شریفه، یکی از اصلی‌ترین وظایف داعیان و ارشاد کنندگان و آمران به معروف و ناهیان از منکر این است که در طریق وحدت مسلمانان بکوشند، بنویسند، بگویند، اقدام کنند، تبلیغ نمایند تا مشمول این آیه کریمه گردند. معمولاً در مسأله‌ی دعوت و ارشاد، از حدود مسایل ساده‌ی اخلاقی و عبادی تجاوز نمی‌کنیم و حال آن که یکی از هدف‌های بزرگ اسلام، بلکه بزرگ‌ترین هدف اسلام در امور عملی، مسأله‌ی اجتماعی و سیاسی وحدت و اتفاق مسلمانان است.

بنابراین بر همه‌ی آحاد امت اسلامی و بر همه‌ی دولت‌های اسلامی لازم است در مسیر تقریب هر چه بیشتر امت اسلامی و تحقق وحدت اسلامی گام بردارند، هم‌چنان‌که در اصل یازدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران می‌خوانیم:

«به حکم آیه کریمه‌ی «ان هذِهِ اُمَّتُكُمْ اُمَّةً وَّاحِدَةً وَاَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ»^۱ همه‌ی مسلمانان یک امت اند و دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است سیاست کلی خود را بر پایه‌ی ائتلاف و اتحاد ملل اسلامی قرار دهد و کوشش پیگیر به عمل آورد تا وحدت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی جهان اسلام را تحقق بخشد.»^۲

۲. جایگزینی واژه «تقریب» به جای «وحدت»

یکی از نکات حائز اهمیت که نقطه‌ی مشترک همه‌ی جریان‌های تقریب‌گرا می‌باشد این است که نقطه‌ی ثقل این نظریات نه بر اساس مفهوم «وحدت» بلکه با محوریت مفهوم «تقریب» بنا نهاده شده است^۳، و این نکته بیانگر جهت‌گیری اساسی در مجموعه فعالیت‌ها و تلاش‌هایی است که در این مسیر انجام می‌پذیرد، چرا که واقع‌گرایی، آنان را

۱. الانبیاء ۹۲.

۲. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل یازدهم.

۳. تقریب در لغت به معنای نزدیک کردن می‌باشد و در اصطلاح، دعوتی است اصلاحی برای نزدیک کردن شیعه و سنی با حفظ کیان طرفین و این دعوت بر پایه علم و خرد نهاده شده نه عواطف و احساسات زودگذر. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم، اسلام؛ آئین همبستگی، انتشارات بعثت ۱۳۵۴، ص ۲۴ - ۲۵.

ملزم ساخته است تا هدفی را دنبال کنند که قابل دسترس باشد، نه آن که دنبال امری باشند که تحقق آن به این راحتی قابل تصور نمی‌باشد.

به رغم ارج نهادن به تلاش و زحمات طاقت فرسای برخی متفکران و اندیشمندان امت اسلامی که در نتیجه کوشش آنان مقوله تقریب ظهور یافته و گسترش پیدا نموده است؛ باید به این نکته اذعان داشت که اگر جدایی و تفرقه‌ای وجود نداشت، تقریب هم معنایی نداشت، تفرقه‌ای که از ناحیه تعصب‌ها و تصلب‌های مذهبی متحجرانه و به تحریک دست‌های بیگانه، دست به قتل مسلمانان می‌زند و موجب نفرت زایی در میان مسلمانان می‌شود، عملاً زمینه‌ساز پیدایش تفکر تقریب مذاهب اسلامی شده است.

بنابراین، استفاده‌ی واژه‌ی «تقریب» در عبارت «تقریب مذاهب اسلامی» به جای کلمه «وحدت»، نشان می‌دهد که هدف، انجلاال و یا ادغام مذاهب نیست، بلکه مقصود این است که مذاهب، با حفظ استقلال و ماهیت خود، به یکدیگر نزدیک شوند. یعنی پایه‌های اساسی و اصول بنیادی این حرکت بر مسایل اصلی اسلام که مورد اتفاق همه مسلمین است متکی بوده و هست.

۳. مقصود از تقریب مذاهب اسلامی

در مسأله‌ی تقریب اسلامی آیا مقصود این است که از میان مذاهب اسلامی یکی انتخاب شود، و سایر مذاهب کنار گذاشته شود؟ یا مقصود این است که مشترکات همه مذاهب گرفته شود، و مفترقات همه آنها کنار گذاشته شود، و مذهب جدید و واحدی اختراع گردد؟ یا اینکه تقریب مذاهب اسلامی، به هیچ‌وجه ربطی به توحید مذاهب ندارد؟ بدیهی است که منظور علمای روشنفکر اسلامی از وحدت اسلامی، حصر مذاهب به یک مذهب و یا اخذ مشترکات مذاهب و طرد مفترقات آنها که نه معقول و منطقی است و نه مطلوب و عملی، نیست. بلکه منظور این اندیشمندان، نزدیکی فکری هر چه بیشتر مسلمانان در مقابل دشمنان مشترک است.^۱

مقصود از تقریب، احیای اصل قرآنی اخوت و حذف موانع ساختگی روانی

۱. بر گرفته از: مطهری، مرتضی، «الغدیر و وحدت اسلامی»، یادنامه علامه امینی، چاپ سوم، ص ۲۳۱.

همسویی و همگرایی مسلمانان است. هدف و مقصد مورد تأکید مجموعه‌ی موافقان تقریب این است که عقل‌های متفکر و اندیشمند و همچنین شخصیت‌های دینی از مذاهب مختلف را که مورد توجه ویژه مردم‌اند، به سوی ضرورت، امکان و کارکردهای تقریب متوجه کرده و قانع سازند. وقتی که طرفین دریابند منابع و مبانی‌شان یکی است و مستندشان قرآن و سنت است، تفاهم میان آن‌ها ایجاد خواهد شد بدون اینکه این کار موجب تقلید و پیروی یکی از دیگری شود. و با همین بسط عقلانیت دینی است که می‌توان به رفع شبهات و غنابخشی پایه‌های نظری رفتار فردی و اجتماعی رسید و بر اساس آن است که با یافتن زبان مشترک، ارتباطات درونی امت اسلامی گسترش یافته و فرهنگ گفتگو جایگزین سوء تفاهم و عواقب آن می‌شود.

در اینجا مناسب است تعریفی که در اساسنامه‌ی مجمع جهانی اهل بیت، برای «تقریب مذاهب اسلامی» ذکر شده است، را متذکر شویم:

«تقریب مذاهب اسلامی عبارت است از نزدیک شدن پیروان مذاهب اسلامی با هدف شناخت یکدیگر به منظور دستیابی به اخوت دینی بر اساس اصول مسلم و مشترکات اسلامی و در نهایت همکاری بر اساس اصول مشترک و اتخاذ موضع یکسان برای تحقق اهداف عالی امت اسلامی و موضع‌گیری واحد در برابر دشمنان اسلام.»^۱

۴. تقریب؛ ضرورتی مضاعف در شرایط کنونی

امروز در عصر ارتباطات و در جهانی که به صورت دهکده‌ی کوچکی درآمد است، دنیای اسلام در یکی از محله‌های این دهکده قرار گرفته است. و ضرورت تقریب در میان مسلمانان به منظور شکل‌گیری اتحاد و همدلی اسلامی بیش از پیش نمایان گشته است. در دنیای معاصر، که دشمنان قسم خورده اسلام، در پی غارت منافع کشورهای اسلامی برآمده و ذخایر مادی و معنوی مسلمانان را به تاراج می‌برند، بر رهبران و اندیشمندان مذهبی و سیاسی امت اسلامی است که از عوامل تفرقه‌انگیز دوری کنند و

۱. اساسنامه مجمع جهانی اهل بیت.

برای نشر فرهنگ تقریب، برنامه‌ای اساسی طرح نمایند و به منظور حراست از حریم اسلام و حرمت مسلمانان چاره‌ای بیندیشند. امروز به هیچ روی عاقلانه نیست که از خانه ما صداهای تفرقه‌انگیز به گوش‌ها برسد و هرکس جداگانه یا به شکل فرقه‌ای و قبیله‌ای به احکام اسلام عمل کند.

شرایط کنونی جهان اسلام و نفوذ گروه‌های تکفیری و دست‌ساخته استعمار در میان امت اسلامی و فعالیت‌های نفاق‌آمیز این قبیل گروه‌ها، جای هیچ شک و شبهه‌ای برای ضرورت اتحاد و انسجام میان مسلمانان و تقریب مذاهب اسلامی باقی نگذاشته است، چرا که ملت‌های مسلمان، در پرتو حرکت بیداری اسلامی به وجود دشمن مشترک و نیات شوم آن پی برده‌اند، و خنثی‌سازی تفرقه‌های افکنانه دشمنان از ضرورت مضاعفی برخوردار گشته است. مقام معظم رهبری بر این نکته، چنین تأکید می‌ورزد:

«... امروز دنیای اسلام نیازمند این تقریب است. در این تقریب همان‌طور که مکرر گفته شده، غرض این است که فرقه‌های اسلامی، در مقام فکر و اعتقاد به یکدیگر نزدیک بشوند. ای بسا برخی از تصورات فرقی نسبت به یکدیگر، با مباحثه و مذاکره، به استنتاج خوبی منتهی بشود. شاید بعضی از سوءتفاهم‌ها برطرف و بعضی از عقاید تعدیل و بعضی از افکار به طور واقعی به هم نزدیک بشود. البته اگر این بشود، بسیار بهتر از هر شکل دیگر است. حداقل این است که بر روی مشترکات تأکید بشود. این گفت و گوها و مذاکرات، کمترین فایده‌اش این خواهد بود. بنابراین، باید از طرح مسایل تفرقه‌انگیز خودداری بشود... در شرایطی که بیداری اسلامی و تحولات خیره‌کننده‌ی پس از آن، جهان اسلام را در یکی از حساس‌ترین مقاطع تاریخ قرار داده، وحدت امت اسلامی و تقریب مذاهب اسلامی محوری اساسی برای تحصیل و حفظ پیروزی‌های این حرکت مبارک است. از سوی دیگر دشمنان اسلام و امپراطوران کفر و نفاق به رهبری آمریکا و اسرائیل می‌خواهند معادله‌ی

۱. بیانات مقام معظم رهبری در گردهمایی نخستین دوره‌ی شورای عالی مجمع تقریب بین‌المذاهب الاسلامیه، ۰۱/۰۷/۱۳۷۰

جهاد و مقاومت را تبدیل به طرح تکفیر و ترور فرزندان اسلام نموده و در یک کلام، جنگ شیعه - سنی را به مثابه دل‌مشغولی ملت‌های مسلمان بر جهان اسلام تحمیل کنند و به خیال خود از این راه بر تمامی مقدرات مادی و معنوی جهان اسلام مسلط شوند.^۱

در چند سال اخیر با تحریک مسایل قومی و مذهبی در کشورهای اسلامی، تلاش وسیع و گسترده‌ای را برای ضربه زدن به اصل مهم وحدت اسلامی به عمل آمده است، سرمایه‌گذاری‌های استراتژیک دشمنان اسلام بر روی مسایل مذهبی و قومی در این سال‌ها به قدری جدی شده است که فعال کردن تنش‌های قومی و مذهبی را تنها امید غلبه بر حاکمیت سیاسی کشورهای اسلامی مستقل تشخیص داده‌اند. بر همین اساس و نظر به کارآمدی قاعده‌ی سنخیت در پدافند، بهترین راه مقابله و خنثی‌سازی این قبیل توطئه‌ها، حفظ و تقویت اتحاد و انسجام اسلامی از سوی تمامی مذاهب، ملت‌ها و قومیت‌ها می‌باشد.

در این زمینه نیز به بخشی از بیانات مقام معظم رهبری اشاره می‌شود:

«امروز در دنیا دشمنانی به صورت علنی با اسلام مقابله می‌کنند؛ مقابله آن‌ها در درجه اول با ایجاد اختلاف است. عمیق‌ترین اختلاف‌ها و خطرناک‌ترین اختلاف‌ها، اختلاف‌های عقیدتی و ایمانی است. امروز در دنیا، تحریکات ایمانی و عقیدتی برای به جان هم انداختن مسلمانان، به وسیله دست‌های استکباری انجام می‌گیرد. یک عده‌ای، عده‌ای را تکفیر می‌کنند؛ عده‌ای علیه عده‌ی دیگری شمشیر می‌کشند؛ برادران به جای هم‌کاری با یکدیگر و گذاشتن دست در دست یکدیگر، علیه برادران دست در دست دشمنان می‌گذارند! جنگ شیعه و سنی به راه می‌اندازند و تحریکات قومی و طائفی را لحظه به لحظه افزایش می‌دهند.»^۲

ارمغان تنازع‌ها و تضادهای بی‌فرجام برای امت اسلامی، سستی و فرسایش است و

۱. مقام معظم رهبری در حکم انتصاب آقای اراکی ۲۰ تیر ماه ۱۳۹۱.

۲. بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ ۶/۳/۱۳۹۳

از رهگذر این رویداد نامبارک آثار خشم الهی نمایان می‌گردد و جا دارد که صاحبان عقل و اندیشه عبرت گیرند و از مسیر حکمت و سنن الهی دور نگردند. خداوند عذاب سخت را فرجام تفرقه در دین قرار داده است:

﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾؛ و مانند کسانی نباشید که پراکنده شدند و اختلاف کردند؛ (آن هم) پس از آنکه نشانه‌های روشن (پروردگار) به آنان رسید! و آنها عذاب عظیمی دارند.

امروز بر همه‌ی متفکران و دلسوزان جهان اسلام است که از خود بپرسند چه اتفاقی افتاده است که گاهی مسلمانان بر خلاف نص قرآن عمل می‌کنند؟ تسویل نفس اماره است یا خدعه‌ی شیطان یا فریبکاری طواغیت یا جهل خودی‌ها و یا ترکیبی از همه‌ی اینها؟ بدون تردید موج بیداری اسلامی اقتضا می‌کند تا در صراط مستقیم حرکت کنیم و با تمسک به حبل الله و تاسی به رسول الله ﷺ که اسوه‌ی حسنه‌ی الهی بر همگان است به فکر نجات امت اسلامی و فلاح بشریت باشیم.

۵. تقریب، ماهیتی دوسویه

مقوله‌ی تقریب مذاهب، ماهیتی دوسویه دارد و جاده آن، باید یک جاده دو طرفه باشد، نه یک طرفه که تنها از جانب یک مذهب صورت بگیرد و دیگر مذاهب اهتمام کافی نسبت به آن نشان ندهند. یکی از علل عدم موفقیت در مباحث تقریب مذاهب، همین نبود اهتمام کافی و عدم استقبال لازم از جانب بزرگان و اندیشمندان برخی مذاهب است.

جریان‌شناسی جریان‌های تقریب‌گرا

مجموعه‌ی مباحث مرتبط با موضوع تقریب مذاهب اسلامی و مسائل پیرامونی آن را می‌توان با رویکردهای مختلف تحلیل نمود. هرگاه سخن از هم‌گرایی آحاد مسلمان در رفتارهای عبادی و حقوق خصوصی به میان آید، تقریب مذاهب اسلامی با رویکرد

فقهی قابل بررسی است. آنگاه که تقریب اسلامی با عناوینی چون تعاون و وفاق اجتماعی، الفت و اخوت اسلامی، امت واحده و هم‌بستگی دینی نماد یابد، با رویکرد تأکید بر مشترکات اسلامی و در حوزه علوم اجتماعی، اخلاق و اعتقادات مورد تحلیل قرار می‌گیرد. و هرگاه به وحدت اسلامی از منظر علوم سیاسی و روابط بین‌الملل نگریسته شود، با رویکرد سیاسی - اجتماعی و در قالب هم‌گرایی و هم‌بستگی کشورهای مسلمان، اتحاد اسلامی، بلوک اسلامی قابل تبیین است.

مجموعه‌ی موافقان تقریب مذاهب اسلامی از اندیشمندان مذاهب گوناگون با باور به ضرورت وحدت اسلامی و تقریب مذاهب به تلاش در این راستا برخاسته و رویکردهای متفاوتی از قبیل: رویکرد تأکید بر مشترکات، رویکرد علمی - فقهی، رویکرد هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، رویکرد سیاسی - اجتماعی، و... را برگزیده‌اند. هر گروه از این اندیشمندان همواره خود را بر حفظ بنیان‌های وحدت امت اسلامی متعهد دانسته و کوشیده‌اند تا رویکرد خویش را بر محور این اصول مبنایی اسلام تنظیم کنند اما حقیقت آن است که جهت‌گیری اصلی و نقطه‌ی ثقل هر یک از این رویکردها است که موجب فاصله گرفتن آن‌ها از هم‌دیگر می‌شود.

تقریب با رویکرد تأکید بر مشترکات

شاید بتوان نخستین تلقی از تقریب و وحدت و سابقه‌دارترین رویکرد در این زمینه را، رویکرد تأکید بر مشترکات دانست. تقریب مذاهب اسلامی با رویکرد تأکید بر مشترکات دینی - که اصول مبنایی همه مذاهب اسلامی محسوب می‌گردند - طرفداران زیادی دارد که معتقدند وحدت بر محور اصول دین و مشترکات اعتقادی و دامن نزدن به مسائل اختلافی در این عرصه از ضروریات است. این رویکرد، به مشترکات فرق اسلامی توجه دارد و روی آن تأکید می‌کند. اصولاً توسل به مشترکات اولین قدم هر نوع رابطه اجتماعی است. توسل و توجه به نکات مشترک نه تنها عقلانی است، دستور خداوند و سیره معصومین نیز بوده است.

همه مسلمانان دشمنان مشترکی دارند که می‌بایست در برابر آنان همچون بنیانی

مرصوص و در صفی واحد استوار بایستند^۱. انحطاط فکری و اعتقادی مسلمین و سلطه قدرت‌های استعماری و رژیم‌های استبدادی جز در پرتو زدودن ریشه‌های انحطاط و تولید نظریه‌های ناب کاربردی امکان‌پذیر نیست. مسلمانان با مشترکاتی چون تاریخ، فرهنگ و سیاست، می‌باید بازگشت به اصالت تاریخی و فرهنگی را سرلوحه‌ی حرکت خود قرار داده و مؤلفه‌های هویت دینی را به خوبی شناسایی و درونی نمایند.^۲

مذاهب مختلف اسلامی به رغم اختلافات و تفاوت‌هایی که با یکدیگر دارند از نقاط مشترک اصولی و فراوانی بهره‌مند هستند که تمرکز و تأکید بر آن اصول مشترک، منازعات میان آنان را به مباحثاتی علمی و برادرانه و اختلافات‌شان را به توافق و همدلی بدل خواهد کرد. تأکید بر مشترکات و اجتماع بر محور آن‌ها نه تنها موجب نزدیکی بیشتر میان مذاهب اسلامی شده و وحدت آنها را تحکیم می‌بخشد بلکه از گروه‌های متفرق اسلامی، نیروی واحد و مستحکمی خواهد ساخت که از تعدی اغیار به مسلمین جلوگیری خواهد کرد.

۱. مبانی رویکرد تأکید بر مشترکات از منظر قرآن

از دیدگاه قرآن، انسان‌ها در آفرینش از یک گوهر بوده و وحدت خلقت دارند، یعنی همه از حضرت آدم به وجود آمده‌اند، لیکن به سبب امتحان بشر و ظهور استعدادها و ظرفیت‌های او و نیز حسد و دنیاطلبی، فرقه‌گرایی، تفرقه افکنی‌های دشمنان و بدخواهان، القانات شیطانی، مسخره کردن متقابل افراد و گروه‌ها، دادن لقب‌های زشت به یکدیگر و سوء ظن به یکدیگر، این وحدت فرو پاشیده است. قرآن کریم برای تحقق امت واحده، این مؤلفه‌ها را پیشنهاد می‌دهد: اخوت^۳، مودت، الفت، رحمت و رأفت بین مسلمانان، عفو، فضل، صفح، اصلاح، تعارف، احترام به سایر ادیان و پیامبران الهی و رد انحصارطلبی گروهی خاص.

۱. «... كَانَهُمْ بُنْيَانٌ مَّرْصُوصٌ». (صف ۴)

۲. تبیان (وحدت از دیدگاه امام خمینی)، دفتر پانزدهم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ص ۱۷۵.

۳. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» الحجرات ۱۰. اخوت دینی از دیدگاه قرآن کریم زمینه‌ی شکوفایی وحدت اسلامی است و به آن نمود اجتماعی و ارزش انسانی می‌بخشد.

وحدت میان انسان‌ها، نیازمند چارچوبی واحد است که آن‌ها را در کنار هم گرد آورد. خون، نژاد، زبان، ملیت، جغرافیا، زمین، خاک، مصالح و منافع مشترک، ارزش‌های انسانی و... از جمله عواملی است که زمینه ساز هم‌گرایی و همسویی می‌گردد. از دیدگاه قرآن کریم اختلاف‌هایی که بین امت‌ها وجود دارد بی‌حکمت نمی‌باشد. این تفاوت‌ها برای آزمایش بندگان است و موحدان در پرتو شریعت و منهاج خود باید راه نیکوکاری را پیدا کنند و در خیرات سبقت گیرند.^۱

البته با وجود تفاوت‌های فکری، نظری و اجتهادات عملی، که ذاتاً طبیعی بوده و نوعاً زیان‌آور نیست برخی از اختلافات، عوامل روانی، نفسانی و شیطانی دارد، چنان‌که امیر المؤمنین امام علی علیه السلام می‌فرماید:

«... إِنَّ الشَّيْطَانَ... يُعْطِيكُمْ بِالْجَمَاعَةِ الْفُرْقَةَ وَبِالْفُرْقَةِ الْفِتْنَةَ...»^۲

و همچنین بسیاری از این فاصله‌ها و نفرت‌ها، انگیزه‌های خارجی دارد، زیرا دشمنان کینه‌توز ما نیز در ایجاد اختلاف و جلوگیری از تقریب، تلاش می‌کنند، که باز هم امیر المؤمنین علیه السلام درباره شیطنت‌های منافقان و ساده‌اندیشی‌های مسلمانان و مؤمنین، می‌فرماید: «إِنِّي أَشْكُو إِلَى اللَّهِ مِنْ بِلَادَةِ الْأَمِينِ وَ يَقْظَةُ الْخَائِنِ»^۳. به خدا شکایت می‌برم از کوفه فکری دوستان و هوشیاری خائنان.

بسیاری از گزاره‌های قرآنی تبیین‌کننده‌ی عوامل تقریب هر چه بیشتر در راستای وحدت و انسجام اسلامی است؛ چنان‌که بسیاری از آموزه‌های دستوری قرآن کریم نیز در این جهت مورد تحلیل و تبیین است. قرآن کریم همه کسانی را که شاهدتین بر زبان

۱. «لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمَنْهَاجًا وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ لَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ» (مائده ۴۸)
 ۲. «... إِنَّ الشَّيْطَانَ يُسَيِّ لَكُمْ طَرَفَهُ وَ بَرِيدٌ أَنْ يَحُلَّ دِينَكُمْ عَقْدَةً عَقْدَةً وَ يُعْطِيكُمْ بِالْجَمَاعَةِ الْفُرْقَةَ وَ بِالْفُرْقَةِ الْفِتْنَةَ فَاصْدُقُوا عَنْ نَزْعَاتِهِ وَ نَفَقَاتِهِ...» نهج البلاغه (للصبيحي صالح)، ص ۱۷۸؛ بحار الأنوار، ج ۳۳، ص ۳۶۳؛ شرح نهج البلاغه لابن ابی الحديد، ج ۷، ص ۲۹۱. شیطان راه‌های خویش را برای شما آسان جلوه می‌دهد، و می‌خواهد پیمان دین شما را گره گره بگشاید، و بجای جمعیت و هم‌آهنگی، تفرقه، و بوسیله «تفرقه» فتنه برقرار سازد. بنا بر این از وسوسه‌ها و فریب‌های او روی بگردانید...

۳. شرح نهج البلاغه لابن ابی الحديد، ج ۲۰، ص ۳۴۳، حکمت شماره ۹۳۹ از حکمت‌های منسوب به امیر المؤمنین علیه السلام.

جاری کنند و اسلام را با حقیقت جانانشان پذیرفته باشند را مؤمن و مشمول حکم انسجام اسلامی می‌داند؛ و بر اساس همین وحدت عقیده، مؤمنان را برادران یکدیگر می‌خواند^۱ و بر تعاون و همکاری و همیاری در پارسایی و نیکی دعوت می‌کند^۲ و آنان را به عنوان امت واحده می‌ستاید^۳. این همه برای آن است که امت، ترکیبی از ملت‌ها و فرهنگ‌ها و اقوام مختلف است که در یک راه و روش و هدف مشترک گرد هم آمده‌اند و توانسته‌اند گروهی بزرگ از مردمان را در یک مجموعه تشکیل دهند.

این انسجام پیش از آن‌که به صورت تجسمی خودنمایی کند به شکل روحی و روانی تحقق می‌یابد. قرآن کریم پیوند مؤمنان را پیوند دل‌هایی دانسته است که از استحکام و استواری خاصی برخوردار می‌باشد^۴. این موهبتی الهی و معجزه‌ای خداوندی است که خداوند با تصرف در دل‌های انسان‌های مؤمن ایجاد کرده است؛ زیرا نمی‌توان چنین انسجام و یگانگی را که رنگ خدایی دارد جز به معجزه ایجاد کرد. از این رو خطاب به پیامبرش می‌فرماید: که اگر تمام گنج‌ها و ثروت‌های زمینی را انفاق می‌کردی نمی‌توانستی این انسجام، یگانگی و هم‌رنگی را بدید آوری؛ زیرا این گونه یگانگی با پول فراهم نمی‌آید. همگرایی که ایجاد شده، همگرایی روحی و روانی است که به عنایت پروردگار ایجاد می‌شود و این در صورتی تحقق می‌یابد که ملت‌ها بر دین تأکید ورزند و اصول آن را مورد توجه قرار دهند^۵.

آتشی که امروز در برخی از کشورهای اسلامی همه‌ی سرمایه‌ی مسلمانان را هدف قرار داده و می‌سوزاند آیا چیزی جز «شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ»^۶ به شمار می‌آید؟ درمان قرآن کریم برای این درد مسلمانان تألیف قلوب، مهربانی و رحمت در سایه‌ی اعتصام به

۱. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» الحجرات ۱۰.

۲. «... وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» المائده ۲.

۳. «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» الانبیاء ۹۲.

۴. «وَ آلفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَّا أَلْفَتْ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (الأنفال ۶۳).

۵. «وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاصْبِرْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَ كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ» (آل عمران ۱۰۳)

۶. آل عمران ۱۰۳

حبل الله و احیای نعمت اخوت و وحدت است. شگفتا وقتی ما مسلمانان با زبان روشن قرآن کریم اهل کتاب را به اجتماع در حول مشترکات ادیان یعنی توحید دعوت می‌کنیم^۱، آیا حق داریم خودمان در آتش تفرقه‌ها و دوگانگی‌ها بدمیم و به جان و مال و عرض هم تعرض روا داریم؟! پس به طریق اولی اهل قبله و مسلمانان مجاز به تخاصم نمی‌باشند.

این آیه‌ی شریفه نشان می‌دهد که خط مشی موحدان حرکت در مسیر رضای خدای واحد و تفاهم بر روی مشترکات و اجتناب از تفرقه است. مسلمانان از دیدگاه قرآن کریم مجاز نیستند تا دین خود را دستخوش امواج تفرقه و تضاد سازند و به بهانه‌های گوناگون که در طی تاریخ رخ می‌دهد از هم فاصله بگیرند. خداوند تبارک و تعالی می‌فرماید:

﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ؛ و مانند کسانی نباشید که پراکنده شدند و اختلاف کردند؛ (آن هم) پس از آنکه نشانه‌های روشن (پروردگار) به آنان رسید! و آنها عذاب عظیمی دارند.﴾

اگر در گذشته‌ی تاریخ اسلام تفرقه آفرینان، از روش‌های ساده‌ای بهره می‌جستند، در جهان مدرن امروز، از روش‌های پیچیده‌تری استفاده می‌شود، در سده‌های اخیر جهان اسلام شاهد ولادت نامشروع فرقه‌های شبه مذهبی جدیدی بوده است که مسقط الرأس آن‌ها گرچه به ظاهر گوشه‌ای از جهان اسلام است ولی در باطن دامن استعمار است و این پدیده یکی از کارکردهای نظام سلطه‌ی جهانی است که می‌خواهد به مصداق تفرقه بیفکن و حکومت کن^۲، پایه‌های تسلط خود را بر منابع و منافع مسلمانان

۱. «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ...» (آل عمران ۶۴)

۲. آل عمران ۱۰۵

۳. به بخشی از گفتار امام خمینی - قدس الله نفسه الزکیه - که بیان‌گر این سیاست دشمنان اسلام می‌باشد، اشاره می‌شود: «از طرفی، وطن اسلام را استعمارگران و حکام مستبد و جاه طلب تجزیه کرده‌اند. امت اسلام را از هم جدا کرده و به صورت چندین ملت مجزا درآورده‌اند. یک زمان هم که دولت بزرگ عثمانی به وجود آمد، استعمارگران آن را تجزیه کردند. روسیه و انگلیس و اتریش و سایر دولت‌های استعماری متحد شدند و با آن جنگ‌ها کردند، هر کدام قسمتی از قلمرو آنرا به تصرف»

محکم نگاه دارد. اما این مسلمانان هستند که باید آگاه باشند و خود را با دست خود به مهلکه‌ی تفرقه نیفکنند که اگر گرفتار گرداب تفرقه شدند، غرق می‌گردند و کاری از دست کسی ساخته نیست. قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيْعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ»^۱ میوه‌ی شجره‌ی خبیثه‌ی تفرقه، پدیده‌ای تلخ به نام تعصب خام است و میوه‌ی شجره‌ی طیبه‌ی توحید پدیده‌ای شیرین به نام همبستگی با موحدان است، اولی تنگنا تحمیل می‌کند و دومی گشایش به ارمغان می‌آورد.

امروز آن دسته از مسلمانان که راه وحدت و عزت مسلمانان را طی کنند مشمول این آیه شریفه می‌شوند که می‌فرماید: «فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»^۲ و کسانی که با تعصب‌های خام سنگ تفرقه و جدایی را به سینه می‌زنند و به مقدسات تشیع و تسنن اهانت روا می‌دارند از فروغ این آیه محروم هستند.

۲. معنای تقریب در رویکرد تأکید بر مشترکات

بر اساس رویکرد «تأکید بر مشترکات»، تقریب در راستای وحدت اسلامی به معنای یکی شدن مذاهب نیست. این وحدت نه شدنی است و نه منظور داعیان این وحدت است. وحدت به معنای نادیده گرفتن تمایزات و شیعه شدن سنی، یا سنی شدن شیعه نیست. مقصود از وحدت اسلامی همبستگی مسلمانان و اتحاد پیروان مذاهب گوناگون با وجود اختلافات مذهبی، در برابر دشمنان اسلام و بیگانگان است. معنای صحیح تقریب مذاهب اسلامی در رویکرد تأکید بر مشترکات، این است که با

↪ یا تحت نفوذ خود آوردند. گرچه بیشتر حکام دولت عثمانی لیاقت نداشتند و بعضی از آن‌ها فاسد بودند و رژیم سلطنتی داشتند، باز این خطر برای استعمارگران بود که افراد صالحی از میان مردم پیدا شوند و به کمک مردم در رأس این دولت قرار گرفته، با قدرت و وحدت ملی بساط استعمار را برچینند. به همین علت، پس از جنگ‌های متعدد، در جنگ بین‌الملل اول آن را تقسیم کردند که از قلمرو آن ۱۰ تا ۱۵ مملکت یک وجبی پیدا شد. هر وجب را دست یک مأمور یا دسته‌ای از مأمورین خود دادند. بعدها بعضی از آنها از دست مأمورین و عمال استعمار بیرون آمده است. ما برای اینکه وحدت امت اسلام را تأمین کنیم، برای اینکه وطن اسلام را از تصرف و نفوذ استعمارگران و دولتهای دست نشانده آنها خارج و آزاد کنیم، راهی نداریم جز اینکه تشکیل حکومت بدهیم.» (امام خمینی، ولایت فقیه؛ حکومت اسلامی، ص ۳۶)

۱. الأنعام ۱۵۹.

۲. الأعراف ۱۵۷.

توجه به مشترکات بسیاری که بین مذاهب اسلامی وجود دارد، مذاهب مختلف باید بر محور این مشترکات به هم نزدیک شوند؛ برای حفظ و تعالی اسلام با همدیگر همکاری و همیاری داشته باشند؛ چرا که همه، دشمن واحدی دارند. دشمنان اسلام، دشمنان همه مذاهب هستند. در برابر این دشمنان و برای جلوگیری از سوء استفاده ی آنان از اختلافات پرهیز نموده و بر وجوه اشتراک خود تکیه کنند، تا بتوانند در برابر دشمنان اسلام که دشمن مشترک همه مذاهب هستند، از خود دفاع کنند.

۳. تقریب با رویکرد تأکید بر مشترکات در نگاه اندیشمندان و متفکران اسلامی

در نوشتار و گفتار اندیشمندان و متفکران بسیاری، این رویکرد مورد تأکید واقع شده است که در ادامه، به گفتار چند شخصیت برجسته اشاره می‌کنیم:

۱. امام خمینی: آنچه امام خمینی (ره) در طول حیات سیاسی - مبارزاتی خود بر آن تأکید داشتند و امت اسلام، مخصوصاً، زائران بیت‌الله الحرام را به آن دعوت می‌کردند، همبستگی مذاهب اسلامی حول محور مشترکات و در چهارچوب اصول بنیادین بود، ایشان باور به توحید و اعتقاد به معاد را از باورهای اصولی و اساسی همه فرق اسلامی معرفی کرده و امت اسلامی را بر اساس محوریت این اصول امت واحد می‌نامند:

«مسلمانان در مذاهب گوناگون، دشمنان مشترک دارند، آنان در عین آزادی عقیده و بیان و آزادی انتخاب مذهب بر اساس عقل و منطق، همه در زیر پرچم توحید و رسالت محمد ﷺ هم عقیده‌اند، و آیین مقدس اسلام در جهان دشمنان بسیار دارد، مسلمانان باید برای حفظ اسلام و دست آوردهای آن، در برابر دشمنان، در یک صف باشند و با وفاق ملی و انسجام مکتبی، از کیان و عظمت خود نگهداری کنند، پر واضح است که اگر آن‌ها در داخل جمعیت خود به صورت گروه‌های پراکنده درآیند، دشمن استعمارگر از تفرقه‌ی آن‌ها سوء استفاده کرده و به آن‌ها آسیب شدید می‌رساند، به عنوان مثال اگر مسلمانان در برابر اسرائیل که دشمن شناخته شده و خون‌خوار اسلام و مسلمین است، یک پارچه و متحد باشند، هرگز این مولود نامشروع آمریکا

نمی‌تواند به غصب و تجاوز خود ادامه دهد.

همه ی طوایفی که در ایران هستند با هم اخوت داشته باشند، توجه کنند به اینکه الآن کسانی که مخالف با اسلام هستند و دارند پخش می‌کنند مطالبی را می‌خواهند بین برادرهای شیعه و سنی اختلاف ایجاد کنند، این‌ها نه خیرخواه شیعه هستند، نه خیرخواه سنی، و این‌ها با اسلام مخالفند. بیدار باشند همه ی برادرها، با هم باشند. دشمن مشترک ما داریم، به این دشمن مشترک باید ما با هم حمله کنیم و آن‌ها را نگذاریم که خدای نخواستہ، در صفوف ما یک رختی ایجاد بشود و یک اختلافی ایجاد بشود! ... ما، به حسب حکم خدای، تبارک و تعالی، اخوت خودمان را با همه مسلمین جهان، با دولت‌های کشورهای اسلامی، با ملت‌های مسلم، در هر مذهبی هستند، در هر کشوری هستند، ما برادری خودمان را با آن‌ها اعلام می‌کنیم. ما می‌خواهیم همه مسلمین، ید واحده باشند بر من سواهم. هرکس، در محیط خودش، با هر حکومتی که هست و با هر مذهبی که هست، در محیط خودش باشد و مستقل باشد... ما همه در تحت لوای توحید مجتمع هستیم. ایران مال همه است و توحید مذهب همه است و مبدأ و معاد ایده همه است و ما این مشترکات را داریم و ملت واحده هستیم.»^۳

۲. مقام معظم رهبری: رهبر معظم انقلاب (دام ظلّه) به فراخور شرایط و مناسبت‌ها بر این مسئله صحه گذاشته‌اند که وحدت به این معنا نیست که شیعه و سنی دست از عقاید خود بردارند و بر موارد جدیدی اتفاق کنند بلکه مقصود این است که فرق مختلف اسلامی و ملت‌های مختلف جهان اسلام دارای نقاط افتراق و اشتراکی هستند که آنها باید هر چه بیشتر بر نقاط اشتراک (که تعداد آن بسیار زیادتر از نقاط افتراق است) تاکید کنند و از پرداختن و بحث و مجادله بر نقاط افتراق پرهیزند.

۱. صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۴۹۹.

۲. صحیفه نور، ج ۹، ص ۲۳۸.

۳. صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۹۸.

سازوکار انسجام اسلامی همانند اتحاد ملی از دیدگاه مقام معظم رهبری تاکید و تمرکز بر اصول، ارزش‌ها و آرمان‌های مشترک است:

«ما اگر بخواهیم اتحاد ملی و انسجام اسلامی تحقق پیدا کند، باید بر اصولی که بین ما مشترک است، تکیه کنیم. نباید خودمان را سرگرم فروعی بکنیم که که مورد اختلاف است...^۱ علاج اصلی، داروی اصلی برای امروز دنیای اسلام، داروی «اتحاد» است؛ باید با هم متحد بشوند. علما و روشنفکران اسلام بنشینند و منشور وحدت اسلامی را تنظیم کنند... می‌بینید دشمنی دشمنان را! می‌بینید تلاش آن‌ها را برای نابود کردن هویت اسلامی و ایجاد اختلاف بین امت اسلامی! بنشینید علاج کنید؛ اصول را بر فروع ترجیح بدهید. در فروع ممکن است افراد یک مذهب هم با هم دیگر اتحاد نظر نداشته باشند؛ مانعی ندارد. مشترکات بزرگی وجود دارد؛ گرد این محور - محور مشترکات - همه مجتمع شوند. مواظب توطئه‌ی دشمن باشند؛ مواظب بازی دشمن باشند. خواص، بین خودشان بحث‌های مذهبی را بکنند، اما به مردم نکشاند؛ دل‌ها را نسبت به یکدیگر چرکین نکنند؛ دشمنی‌ها را زیاد نکنند؛ چه بین فرقه‌های اسلامی، چه بین ملت‌های اسلامی، چه بین گروه‌های اسلامی در یک ملت.»^۲

مقام معظم رهبری (دام‌ظله) عدم ایجاد عصبیت و دشمنی و مخالفت را از راهکارهای عملی وحدت اسلامی ارزیابی نموده و می‌فرماید:

«ای قلم به دستی که نشسته‌ای چیز می‌نویسی و احساسات - و لو احساسات پاک - و عقاید و ایمانت به تو حکم می‌کند که فلان کلمه را در ضدیت با آن فرقه مخالف و مقابل خودت بنویسی! بدان که با نوشتن این کلمه چه اتفاقی می‌افتد بدان که با ایجاد عصبیت‌ها و دشمنی‌ها و مخالفت‌ها چه کسی استفاده می‌کند. یک میلیارد انسان در دنیا هستند که درباره خدا و پیامبر و نماز و حج و کعبه و قرآن و بسیاری از احکام دینی، با هم یک عقیده دارند،

یک چند مورد اختلاف هم دارند، این‌ها بیابند همان چند اختلاف را بگیرند با هم بجنگند تا آن کسی که با اصل خدا و پیامبر و دین و همه چیز مخالف است کار خودش را انجام دهد آیا این عاقلانه است؟!»^۱

۳. شیخ الشریعه اصفهانی: میرزا فتح‌اله شیخ الشریعه اصفهانی^۲ (م ۱۳۲۹ق) در پاسخ به درخواست یکی از بزرگان شیعی بخارا در سال ۱۳۲۸ق^۳، پس از ارائه ی یک تقسیم بندی بدیع از شیعه^۴، به ضرورت اتحاد اسلامی در مقابل دشمنان اسلام و پرهیز از دامن زدن به اختلافات تأکید ورزیده است که گفتار ایشان این دیدگاه را نشان می‌دهد: «... امروز روزی است که همه فرق مسلمین باید نزاع خانگی را موقوف دارند و به معاونت و معاضدت یکدیگر مقابله کنند با آن‌ها که اضمحلال شرایع اسلام و ایمان و انهدام اساس شریف قرآن و تبدیل ناقوس با صوت اذان و ذهاب اسم پیغمبر آخر الزمان - علیه و آله افضل صلوات الملک المنان - را طالب و عمل کنند به وصیت آن جناب در مسجد خیف و ید واحده بر من سوای خود شوند و زیاده از این تقویت قوای اجانب را به توهین و تضعیف قوای خود و شیوع اخبار موحشه که تصدیق وقع باسهم بینهم می‌نمایند نکنند،

۱. سخنرانی در دیدار با گروه کثیری از آزادگان و اقشار مختلف مردم، در اولین روز از هفته‌ی وحدت، ۱۱/۰۷/۱۳۶۹

۲. شیخ الشریعه اصفهانی از مراجع بزرگ شیعه در سده‌ی چهاردهم هجری است که بیانیه‌ها و فتاوی جهادی او و دیگر علمای شیعه و سنی در رویارویی با سلطه جویی‌های خصمانه قدرت‌های اروپایی در این دوران، در شمار مهمترین دستاوردهای سیاسی اجتماعی آن زمان قابل بررسی و تحلیل می‌باشد.

۳. یکی از بزرگان شیعی بخارا، به شیخ الشریعه می‌نویسد: «لا بد به سمع مبارک، اخبارات این جانب رسیده است که اهل عامه حکم به کفر و امر به قتل و غارت ما طائفه، مردان و زنان و اطفال صغار را کشتند، حتی زن حامله را در میان راه عام شکمش را دریده، جنین هشت ماهه را بیرون آورده، پاره پاره نمودند. بعضی از دخترها به کنیزی بردند، دکاکین و خانه‌های ما را غارت نمودند. در میان کوچه و بازار فحش و دشنام دادند و تهمت‌ها بستند. الی الان هم فارغ از بلیه نیستیم. بعد از این هم معلوم نیست که حال ما چگونه خواهد شد. سبب این گونه صدمات به ماها از بی تقیه گی حضرات مصنفین و مؤلفین و نویسندگان چاپخانه‌ها می‌باشد. توقع از ارباب نوع این که امر بفرمایند تا لعن و طعن را از کتب بردارند و بعد، چیزی که باعث بر این گونه صدمات و ابتلائات می‌شود، ننویسند تا باعث نجات چندین کرور نفس در خارجه بشود به جهت زیادی مترو دین و نزدیکی راه‌ها غالب از کتب به دست اهل عامه افتاده، باعث این فساد گردیده است. اگر چه برداشتن این‌ها از کتب محال عادی است، لکن هر چه بیش بشود، بهتر خواهد بود. والسلام». (امیر اردوش، محمد حسین، سلطان عبدالحمید دوم؛ نگاهی دیگر، پایگاه تحلیلی خبری ایران بالکان).

۴. شیخ الشریعه اصفهانی، تقسیم بندی بدیعی از تشیع، فارغ از تقسیم بندی معمول مذاهب فقهی و کلامی تشیع، بدین صورت ارائه می‌دهد: ۱- شیعه‌ی تفضیلیه. ۲- شیعه‌ی تبراویه. ۳- شیعه‌ی سبیه. ۴- غلات شیعه.

تا کی مسلمین در خواب و اغترار و اجانب هوشیار و بیدار؟!»^۱

۴. استاد مطهری: از منظر استاد مطهری (ره) مراد از تقریب اسلامی و همگرایی ملت‌های مسلمان، وحدت در عین کثرت است، یعنی این که در عین اختلافات مذهبی، وحدت اسلامی تحقق پیدا خواهد کرد، چرا که وحدت مذهبی نه عملی است و نه منطقی. آنچه مانع وحدت است، بیشتر سوء تفاهماتی است که مسلمانان با یکدیگر دارند. باید دیوارهای سوء تفاهم را از بین برد و همه مسلمانان با یکدیگر احساس برادری کنند، زیرا اصول مشترک زیادی داریم. اختلافات در فروع است و عمده این است که مسلمانان دارای یک فرهنگ و تاریخ و تمدن‌اند.^۲ ایشان این وحدت را «وحدت جبهه» می‌نامند که در واقع تمسک به اصول مشترک اسلامی در برابر دشمن مشترک خارجی است. شهید مطهری در این باره می‌فرماید:

«یکی از ابتلائات مسلمین این است که گذشته از این که از لحاظ پاره‌ای معتقدات تفرق و تشتت پیدا کرده‌اند و مذهب‌ها و فرقه‌ها درمیان آن‌ها پیدا شده است، دچار سوء تفاهمات زیادی نسبت به یکدیگر می‌باشند؛ یعنی گذشته از پاره‌ای اختلافات عقیده‌ای دچار توهمات بیجای بسیاری درباره یکدیگر می‌باشند. در گذشته و حاضر آتش افروزانی بوده و هستند که کوشش‌شان بر این بوده و هست که بر بدبینی‌های مسلمین نسبت به یکدیگر بیفزایند. تهدیدی که از ناحیه سوء تفاهمات بیجا و خوب درک نکردن یکدیگر متوجه مسلمین است بیش از آن است که از ناحیه خود اختلافات مذهبی متوجه آنهاست. مسلمانان از نظر اختلافات مذهبی طوری نیستند که نتوانند وحدت داشته باشند، نتوانند با یکدیگر برادر و مصداق «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ»^۳ بوده باشند زیرا خدایی که همه پرستش می‌کنند یکی است، همه می‌گویند: لا اله الا الله، همه به رسالت محمد ﷺ ایمان دارند و نبوت را به او پایان یافته

۱. امیر اردوش، محمد حسین، سلطان عبدالحمید دوم؛ نگاهی دیگر، با رویکرد به جنبش اتحاد اسلام (۲)، پایگاه تحلیلی خبری ایران بالکان.

۲. مطهری، مرتضی، یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۱، ص ۴۱۳.

۳. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (الحجرات ۱۰)

می‌دانند و دین او را خاتم ادیان می‌شناسند، همه قرآن را کتاب مقدس آسمانی خود می‌دانند و آن را تلاوت می‌کنند و قانون اساسی همه مسلمین می‌شناسند، همه به سوی یک قبله نماز می‌خوانند و یک بانگ به نام اذان بر می‌آورند، همه در یک ماه معین از سال که ماه رمضان است روزه می‌گیرند، همه روز فطر و اضحی را عید خود می‌شمارند، همه مراسم حج را مانند هم انجام می‌دهند و با هم در حرم خدا جمع می‌شوند، و حتی همه خاندان نبوت را دوست می‌دارند و به آنها احترام می‌گذارند. اینها کافی است که دل‌های آنها را به یکدیگر پیوند دهد و احساسات برادری و اخوت اسلامی را در آن‌ها برانگیزد. ولی امان از سوء تفاهمات، امان از توهمات و تصورات غلطی که فرق مختلف درباره‌ی یکدیگر دارند و امان از عواملی که کاری جز تیره‌تر کردن روابط مسلمانان ندارند.^۱

از نظر علامه شهید مرتضی مطهری (ره) تنها راه تقریب گرایش‌های مختلف مذهبی در مسیر حرکت به سمت وحدت اسلامی، توسل به این مشترکات است، ایشان می‌نویسد: «جهات اختلاف فرق و مذاهب آنقدر زیاد نیست که مانع اخوت اسلامی بشود و جهات اشتراک آن‌ها آنقدر زیاد و نیرومند است که می‌تواند آن‌ها را به هم بپیوندد... سه چیز است که می‌تواند مسلمین را به هم مربوط کند و ملاک وحدت آن‌هاست. قرآن، رسول اکرم و سیره و تاریخ آن حضرت، کعبه و حج»^۳

۵. علامه امینی: استاد شهید مرتضی مطهری در ارتباط با نقش موثر علامه (ره) و کتاب ارزشمند الغدیر در تقریب و وحدت اسلامی، می‌گوید:

«نقش مثبت الغدیر در وحدت اسلامی، از این نظر است که اولاً منطق مستدل شیعه را روشن می‌کند و ثابت می‌کند که گرایش مسلمانان به تشیع، برخلاف تبلیغات زهرآگین عده‌ای، مولود جریان‌های سیاسی یا نژادی نبوده است. ثانیاً ثابت می‌کند که پاره‌ای از اتهامات به شیعه که سبب فاصله گرفتن

۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۲۵، ص ۳۸

۲. اتحاد اسلامی در آثار شهید مطهری، ص ۱۴۶.

۳. همان، ص ۶۴

مسلمانان دیگر از شیعه شده است، به کلی بی اساس و دروغ است. ثالثاً شخص شخص امیرالمومنین علی علیه السلام را که مظلوم‌ترین و مجهول‌القدرترین شخصیت بزرگ اسلامی است و می‌تواند مقتدای عموم مسلمین واقع شود و همچنین ذریه اطهارش را به جهان اسلام معرفی می‌کند.^۱

علامه امینی در مقدمه جلد پنجم، تحت عنوان «نظریه کریمه» به مناسبت یکی از تقدیر نامه‌هایی که از مصر، درباره کتاب گرانسنگ الغدیر رسیده است، نظر خود را این چنین بیان می‌کند:

«عقاید و آراء در باره مذاهب آزاد است و هرگز رشته اخوت اسلامی را که قرآن کریم با جمله «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ»^۲ بدان تصریح کرده پاره نمی‌کند، هر چند کار مباحثه علمی و مجادله کلامی و مذهبی به اوج خود برسد، سیره سلف و در رأس آن‌ها صحابه و تابعین همین بوده است ما مؤلفان و نویسندگان در اقطار و اکناف جهان اسلام، با همه اختلافی که در اصول و فروع با یکدیگر داریم، یک جامع مشترک داریم و آن ایمان به خدا و پیامبر خداست. در کالبد همه ی ما یک روح و یک عاطفه حکم فرماست و آن روح اسلام و کلمه اخلاص است ما مؤلفان اسلامی همه در زیر پرچم حق زندگی می‌کنیم و در تحت قیادت قرآن و رسالت نبی اکرم انجام وظیفه می‌نماییم. پیام همه ی ما این است که «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ»^۳ و شعار همه ی ما لا اله الا الله و محمد رسول الله است. آری ما حزب خدا و حامیان دین او هستیم.»^۴

۶. استاد مکارم شیرازی: آیه الله مکارم شیرازی با اشاره معنای تقریب و وحدت در سایه ی رویکرد تأکید بر مشترکات، به فراوانی موارد اشتراک بین مسلمانان توجه

۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۲۵، ص ۳۲.

۲. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (الحجرات ۱۰)

۳. «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَ مَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَ مَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ» (آل عمران ۱۹)

۴. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۲۵، ص ۳۱.

داده و تحقق عملی وحدت را از طریق تأکید بر مشترکات موجود و پرهیز از اختلافات میان مسلمانان می‌داند:

«... مشترکات به قدری فراوان است که در سایه آنها و رعایت اعتدال می‌توان به اتحاد رسید... علمای اسلام باید به گونه‌ای رفتار کنند که مسلمانان را با دشمنان اسلام که موجودیت اسلام را قبول ندارند آشنا کنند... علمای اسلام بر مشترکات تأکید کنند... علمای اسلام با تکیه بر اعتدال، باید به دنبال خنثی کردن نقشه‌های دشمنان برآیند... جای تعجب است، افراطیون از وهابیت که این همه خون افراد بی‌گناه را به زمین ریخته، خود را سلفی می‌نامند، سلف صالح پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هیچ‌گاه علیه مسلمانان عملیات انتحاری نمی‌کنند و افراد بی‌گناه را در مساجد نمی‌کشند و با این امور مخالف هستند؛ قطعاً اقدامات وهابیت بدعت است... خیلی‌ها خیال می‌کنند که اتحاد این است که بیاییم و دست از عقایدمان برداریم. معنی اتحاد این نیست که من [حضرت] علی عَلِيٍّ را خلیفه بلافصل پیامبر ندانم یا آن‌ها دست از عقایدشان بردارند، این عملی نیست، اتحاد این نیست که مثل سیاسیون که چانه زنی می‌کنند تا به توافق برسند، اتحاد این است که بر روی مشترکات مان که خداوند واحد، پیامبر واحد کتاب واحد است تأکید کنیم... به مقدسات یکدیگر اهانت نکنیم. اگر ما یا آنها به هم توهین کنیم این‌ها اسباب دردسر می‌شود. بنابراین اتحاد آن است که هر مذهب مقدسات خودش را دارد و بر مشترکات هم با سایر مذاهب همراهی و پافشاری می‌کنند و به یکدیگر هم اهانت نمی‌کنند.»^۱

۷. پروفیسور روزه گارودی: روزه گارودی فرانسوی، ظرفیت جهان شمولی مفاهیم و گزاره‌های توحید از منظر اسلام را عامل گرویدن خود به دین مبین اسلام دانسته و کلید تحقق این جهان شمولی را همدلی و همگرایی مسلمانان با تأکید بر مشترکات و پرهیز از اختلافات می‌داند، و در این زمینه می‌گوید:

«دلیل این که من از مسیحیت و مارکسیسم به اسلام گرویدم، اسلام برای من مفهوم جهانی‌ترین مذهب را داشت. زیرا «توحید» مفهومی جهانی دارد و

۱. مکارم شیرازی، ناصر، سخنرانی، همایش اعتدال، همبستگی امت اسلامی و رسالت علما؛ مشهد مقدس؛ مرداد ۱۳۹۲.

فقط مفهومی برای ما نیست. این ما را به حرکت و مبارزه فرا می‌خواند... شرکت ما در این کار برای ایجاد اتحاد یک وظیفه‌ی بسیار بزرگ است. البته منظور از اتحاد، اتحاد امپریالیستی، که امریکا می‌خواهد، نیست. پیروان ادیان قبلی، پیامبران دیگر را در دوران خودشان نفی می‌کردند، یهودیان حضرت مسیح علیه السلام را قبول نمی‌کردند، مسیحیان نیز حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم را نمی‌پذیرفتند؛ اما قرآن به ما تکلیف می‌کند و می‌آموزد که به همه پیامبران قبل هم چون حضرت موسی علیه السلام و حضرت مسیح علیه السلام، و به شریعت آن‌ها احترام بگذاریم. به همین دلیل، نظر من آن است که مسلمانان می‌توانند هسته‌ی اصلی این اتحاد جدید باشند... ما می‌توانیم نقش اول و برجسته را برای اتحاد در سطح کل جهان داشته باشیم، به شرط این که بر اختلافات خودمان انگشت نگذاریم و آن‌ها را ترویج نکنیم، بلکه در نقاط مشترکی که داریم، تعمق کنیم.^۱

ادامه دارد...

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران
۴. -----، تقریب در چشم‌انداز پایه‌گذاران آن، گروه معارف و تحقیقات اسلامی، فصلنامه‌ی هفت آسمان (فصلنامه‌ی ادیان و مذاهب) سال چهارم، شمار ۱۲، بهار ۱۳۸۱
۵. -----، تألیف اهل قبله، مجله حوزه، شماره ۱۲، ۱۳۶۴ش
۶. اباذری، عبدالرحیم، امام موسی صدر سرور و وحدت، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۶
۷. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، ۱۰جلد، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۴ق.
۸. امام خمینی، روح الله؛ صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
۹. -----، صحیفه نور، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۱.
۱۰. -----، وحدت از دیدگاه امام خمینی، تبیان آثار موضوعی، دفتر ۱۵، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۶
۱۱. -----، ولایت فقیه حکومت اسلامی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ بیستم، ۱۳۸۸ ش.
۱۲. آذرشب، محمدعلی، پیشینه تقریب، ترجمه: رضا حمیدی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۴
۱۳. امیر اردوش، محمد حسین، سلطان عبدالحمید دوم؛ نگاهی دیگر، با رویکرد به جنبش اتحاد اسلام (۲)، پایگاه تحلیلی خبری ایران بالکان.
۱۴. بی آزار شیرازی، عبدالکریم، اسلام آئین همبستگی، انتشارات بعثت ۱۳۵۴، بی نا.
۱۵. -----، شیخ محمود شلتوت طلایه دار تقریب، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۵
۱۶. -----، همبستگی مذاهب اسلامی، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۵۰ش
۱۷. تسخیری، محمدعلی، ایده‌هایی درباره‌ی استراتژی تقریب، فصلنامه‌ی اندیشه‌ی تقریب، سال اول، شماره ۲، ۱۳۸۴
۱۸. -----، درباره وحدت و تقریب مذاهب اسلامی، ترجمه: محمد مقدس، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۳
۱۹. جاوید موسوی، سید حمید، اتحاد اسلامی در آثار شهید آیت الله مطهری، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۶
۲۰. جناتی، محمد ابراهیم، تقریب بین مذاهب اسلامی، ویژه‌نامه‌ی هشتمین کنفرانس بین‌المللی

وحدت اسلامی، ۱۳۷۴

۲۱. -----، همبستگی ادیان ومذاهب اسلامی، قم، انصاریان، اول، ۱۳۸۱ش
۲۲. حسینی، سید صادق، مدارای بین مذاهب اسلامی، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، اول، ۱۳۸۴ش.
۲۳. خامنه‌ای، سید علی، بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار کارگزاران نظام، ۱۷/۱/۱۳۸۶.
۲۴. -----، بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع بزرگ زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی ۱/۰۱/۱۳۸۶.
۲۵. -----، حکم انتصاب آقای اراکی ۲۰ تیر ماه ۱۳۹۱.
۲۶. -----، بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ ۶/۳/۱۳۹۳
۲۷. -----، بیانات مقام معظم رهبری در گردهمایی نخستین دوره‌ی شورای عالی مجمع التقرب بین المذاهب الاسلامیه، ۰۱/۰۷/۱۳۷۰.
۲۸. روزه‌گارودی، مصاحبه، جهان اسلام و شیوه‌های مبارزه با توطئه‌های غرب، فصلنامه معرفت، شماره ۲۴.
۲۹. زقافی، احمد، التقرب بین الشیعه و اهل السنه و تحديات الاختلاف و التصحیح، اردن: عالم الكتب الحدیث و جدار الكتاب العالمی، ۱۴۲۹ق / ۲۰۰۸م.
۳۰. سبحانی، جعفر، فرهنگ فرق ومذاهب اسلامی، ج ۱-۲، قم، توحید، دوم، ۱۳۷۸ش.
۳۱. شریف الرضی، محمد بن حسین - دشتی، محمد، نهج البلاغه / ترجمه دشتی، ۱جلد، مشهور - ایران؛ قم، چاپ: اول، ۱۳۷۹ش.
۳۲. شریف الرضی، محمد بن حسین - شهیدی، جعفر، نهج البلاغه / ترجمه شهیدی، ۱جلد، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی - تهران، چاپ: چهاردهم، ۱۳۷۸ش.
۳۳. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه (للصبحی صالح)، ۱جلد، هجرت - قم، چاپ: اول، ۱۴۱۴ق.
۳۴. فرمانیان کاشانی، مهدی؛ تحلیلی بر گروه‌های سلفیه؛ فصلنامه هفت آسمان، شماره ۳۵.
۳۵. القفاری، ناصر بن عبدالله بن علی (۱۴۱۲ق)، مسألة التقرب بین اهل السنه و الشیعه، ریاض: دار طیبه، ۲ج.
۳۶. گروهی از نویسندگان، مجموعه مقالات مسابقات بین المللی قرآن کریم - جلد اول، انتشارات اسوه، چاپ اول، (۱۳۸۷).
۳۷. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوارالجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ط - بیروت)، ۱۱جلد، دار إحياء التراث العربی - بیروت، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ق.
۳۸. مجمع جهانی اهل بیت، اساسنامه مجمع جهانی اهل بیت.
۳۹. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران، صدرا، چهارم، ۱۳۸۲ش.
۴۰. -----، الغدیر و وحدت اسلامی، یادنامه علامه امینی، چاپ سوم،

۴۱. -----، بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی یکصد سال اخیر، صدرا، هیجدهم، ۱۳۷۲ش.
۴۲. مکارم شیرازی، ناصر، سخنرانی، همایش اعتدال، همبستگی امت اسلامی و رسالت علما؛ مشهد مقدس؛ مرداد ۱۳۹۲
۴۳. مهریزی، مهدی، جریان‌شناسی تقریب مذاهب اسلامی؛ فصلنامه هفت آسمان شماره ۴۷
۴۴. واعظ زاده خراسانی، محمد، چشم انداز تقریب مذاهب اسلامی در گفتگو با آیت الله واعظ زاده خراسانی، «هفت آسمان»، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، سال سوم، ش نهم و دهم، قم، بهار و تابستان ۱۳۸۰.
۴۵. واعظ‌زاده خراسانی، محمد، پیام وحدت، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
۴۶. همفر، خاطرات همفر، جاسوس انگلیس در ممالک اسلامی، ترجمه دکتر محسن مویدی، انتشارات امیرکبیر.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی